NEMIS VA O‘ZBEK TILLARIDA DENDRONIMLARNING TARIXIY-TAVSIFIY NOMLANISHINING QIYOSIY-LINGVISTIK TAHLILI

Tilovova Gavhar Abdaxatovna
Filologiya fanlari falsafa doktori, (PhD) dotsent
Xorijiy tillar kafedrasi
Toshkent davlat agrar universiteti
E-mail: gavhar.tilovova@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada dendronimlar — daraxt va butalar nomlarini ifodalovchi leksik birliklar — tilshunoslik, etnolingvistika va botanika kesishmasida kompleks tarzda tahlil qilinadi. Dendronimlarning tildagi o‘rni, ularning qadimiy leksik qatlamga mansubligi hamda inson va tabiat o‘rtasidagi uzviy munosabatlarni aks ettirishi ilmiy jihatdan asoslanadi. Tadqiqotda dendronimlarning barqarorligi, ularning asrlar davomida saqlanib qolish xususiyati va bu holatning ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan bog‘liqligi yoritiladi. Shuningdek, ko‘plab daraxt nomlarining proto-hind-evropa va prototurkiy ildizlarga borib taqalishi qiyosiy-tarixiy metod asosida ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: dendronim, etimologiya, hind-yevropa tillari, qiyosiy-tarixiy tahlil, daraxt nomlari, leksik qatlam, nominatsiya.

Annotation: Dieser Artikel analysiert Dendronym – lexikalische Einheiten zur Bezeichnung von Bäumen und Sträuchern – umfassend an der Schnittstelle von Linguistik, Ethnolinguistik und Botanik. Die Stellung der Dendronym in der Sprache, ihre Zugehörigkeit zur alten lexikalischen Schicht und ihre Bedeutung für die enge Verbindung zwischen Menschen und Natur werden wissenschaftlich begründet. Die Studie hebt die Stabilität der Dendronym, ihre Bewahrung über die Jahrhunderte und den Zusammenhang mit sozioökonomischen Faktoren hervor. Zudem wird die Herkunft vieler Baumnamen auf protoindogermanische und prototürkische Wurzeln mithilfe der vergleichenden-historischen Methode aufgezeigt.

Schlüsselwörter: Dendronym, Etymologie, indogermanische Sprachen, vergleichend-historische Analyse, Baumnamen, lexikalische Schicht, Nominierung.

Kirish. Dendronimlar (ya’ni daraxt va butalarning nomlari) tilshunoslik, etnolingvistika va botanika kesishgan sohada o‘rganiladi. Aytish joizki, dendronim tushunchasi va uning tilshunoslikdagi o‘rni shu kungacha tilshunoslarni qiziqtirib kelgan. Dendronim tushunchasi ostida daraxt, butalar va ayrim yog‘ochsimon o‘simliklarning nomlarini ifodalovchi leksik birliklar tushuniladi. Ular botanik terminologiyaning muhim qismi bo‘lib, tilning qadimiy qatlamlaridan biri hisoblanadi.

Chunki inson tabiat bilan bevosita munosabatda yashagan davrlarda o‘simliklar nomlari erta shakllangan va ko‘p hollarda qadimiy etimologik xususiyatlarni saqlab qolgan [9; 174].

O‘simliklar, ayniqsa daraxt va buta nomlari bilan bog‘liq lug‘at ko‘plab tillardagi eng qadimgi leksik qatlamlardan ifodalaydi. Dendronimlar ko‘pincha juda qadimgi lingvistik qatlamlardan kelib chiqadi, chunki daraxtlar va o‘rmonlar ilk inson jamoalari hayotida hal qiluvchi rol o‘ynagan. Natijada, dendronimlarni o‘rganish tillarning tarixiy rivojlanishi, madaniy an'analar va odamlar va tabiat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir haqida qimmatli ma'lumotlar bergan.

Vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib yoki yo‘qolib ketadigan boshqa ko‘plab so‘zlardan farqli o‘laroq, dendronimlar asrlar yoki hatto ming yilliklar davomida saqlanib qoladi. Bu barqarorlik o‘simliklarning qishloq xo‘jaligi, tibbiyot va kundalik hayotdagi asosiy roli bilan bog‘liq. Natijada, ko‘plab zamonaviy dendronimlar proto-hind-evropa yoki prototurkiy kabi qadimgi proto-tillarga borib taqaladi.

Dendronimlarda proto-xind-evropa ildizlari. Yevropa tillaridagi ko‘plab daraxt nomlari umumiy proto-hind-evropa ildizlaridan kelib chiqqanligi ma'lum. Tarixiy tilshunos olimlar ayrim dendronimlar bir nechta til oilalarida o‘xshash fonetik va semantik tuzilmalarga ega ekanligini ko‘rsatadilar. Bu o‘xshashliklar shuni anglatadiki, nomlar ming yillar oldin gapirilgan proto-tilda allaqachon mavjud bo‘lgan.

Masalan, ko‘plab Yevropa tillaridagi qayin daraxtining nomi “*yorqin”* yoki “*oq”* ma'nosi bilan bog‘liq bo‘lgan proto-hind-evropa ildizi *bherəg-* dan olingan. Bu semantik bog‘liqlik qayin daraxtining o‘ziga xos oq po‘stlog‘ini aks ettiradi. Bu ildizning reflekslarini bir nechta zamonaviy tillarda, jumladan, nemischa *Birke* so‘zida, inglizcha *birch* so‘zida va ruscha *beryoza* so‘zida topish mumkin [6; 140-142].

Yana bir mashhur misol - bu *qandag‘och* daraxtining nomi. Nemischa *Buche* so‘zi va inglizcha *beech* so‘zi *bheh₂g sifatida qayta tiklangan qadimgi hind-evropa ildizidan kelib chiqqan. Bu so‘z bir nechta german tillarida uchraydi va Yevropada keng qo‘llanilganligi keltiriladi. J.Mallory, D.Adamslarning ta’kidlashicha, *qandag‘och* daraxtining madaniy ahamiyati shunchalik kuchli bo‘lganki, ba’zi dastlabki jamiyatlarda “*qandag‘och”* so‘zi qandag‘och yog‘ochidan yasalgan yozuv lavhalari bilan bog‘liq bo‘lgan [5; 130-134].

Eman daraxti ham qadimiy lingvistik tarixga ega. Nemischa *Eiche* va boshqa hind-evropa tillaridagi shunga o‘xshash shakllar muqaddas daraxtlar bilan bog‘liq dastlabki hind-evropa leksik ildizlari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. *Eman* daraxti ko‘plab qadimiy madaniyatlarda, ayniqsa german va kelt an'analarida ramziy

ahamiyatga ega bo‘lib, bu ularning nomlarining asrlar davomida saqlanib qolishiga hissa qo‘shgan.

Ko‘plab botanika nomlarining tarixiy kelib chiqishi Helmut Genaust tomonidan tuzilgan etimologik lug‘atda tizimli ravishda o‘rganilgan. Uning tadqiqotlariga ko‘ra, ko‘plab dendronimlar german, slavyan va roman tillari tarmoqlarining differensiasiyasidan ancha oldin mavjud bo‘lgan lingvistik shakllarni aks ettiradi [3; 18-25].

Turkiy tillardagi dendronimlarning tarixiy qatlamlari. Turkiy tillar oilasida ham shunga o‘xshash jarayonlarni kuzatish mumkin. Zamonaviy turkiy tillardagi daraxt nomlarining katta qismi ming yildan ko‘proq vaqt oldin mavjud bo‘lgan prototurkiy leksik ildizlarga borib taqaladi. Bu qadimiy so‘zlar qadimgi turkiy jamoalarga tanish bo‘lgan tabiiy muhitning muhim elementlariga ishora qilgani uchun saqlanib qolgan.

Qadimgi turkiy yozuvlar va dastlabki lug‘atlar kabi tarixiy manbalar bu qadimiy dendronimlarning dalillarini taqdim etadi. Gerhard Clauson tomonidan olib borilgan lingvistik tahlil shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy turkiy tillarda ishlatilgan bir nechta daraxt nomlarini allaqachon qadimgi turkiy matnlarda topish mumkin [1; 470].

Masalan, *tal* (tol) so‘zi qadimgi turkiy yozuvlarda uchraydi va o‘zbek tilini o‘z ichiga olgan ko‘plab zamonaviy turkiy tillarda saqlanib qolgan. Yana bir qadimiy dendronim *qayin* (qayin) bo‘lib, u tarixiy turkiy manbalarda ham uchraydi. Xuddi shunday, *terek* (terak) so‘zi asrlar davomida ishlatilgan va zamonaviy turkiy tillarda keng tarqalgan.

Bu misollardan shuni anglash mumkinki, dendronimlar ko‘pincha lug‘atning eng konservativ qatlamiga tegishli ekanligini ko‘rsatadi. Daraxtlar tabiiy landshaftning barqaror elementini tashkil etganligi sababli, ularni belgilash uchun ishlatiladigan lingvistik atamalar uzoq vaqt davomida o‘zgarishsiz qoladi.

O‘zbek tilidagi tarixiy dendronimlar. O‘zbek tili avvalgi turkiy bosqichlardan meros bo‘lib qolgan ko‘plab qadimiy dendronimlarni saqlab qolgan. Bu nomlarning ba'zilari fonetik shakl va semantik ma'noda deyarli o‘zgarishsiz qolgan. Masalan: *tal – tol, kayin – qayin, terek – terak, archa – archa*.

Bu so‘zlar turkiy leksik an'analar ichidagi chuqur tarixiy davomiylikni aks ettiradi. Ko‘p hollarda shunga o‘xshash shakllar qozoq, qirg‘iz va turk kabi boshqa turkiy tillarda ham uchraydi. Bunday dendronimlarning saqlanib qolishi ilk turkiy populyasiyalarning ekologik muhitini ham aks ettiradi. *Tol* va *terak* kabi daraxtlar turkiy qabilalar tarixan yashagan daryo vodiylari va dasht mintaqalarida keng tarqalgan. Shuning uchun ularning nomlari tilning leksik tizimiga mustahkam

o‘rnashib qolgan. G. Doerferning fikricha, archa so‘zi turkiy tillarda keng tarqalgan qadimgi turkiy dendronimni anglatadi [2; 221]

Tarixiy dendronimlarning madaniy va lingvistik ahamiyati. Dendronimlarning tarixiy qatlami nafaqat lingvistik uzluksizlikni, balki madaniy va ekologik munosabatlarni ham ochib beradi. Qadimgi daraxt nomlari ko‘pincha mifologiya, din yoki an'anaviy amaliyotlar bilan bog‘liq ramziy ma'nolarga ega. Masalan, eman daraxtlari bir qancha hind-evropa madaniyatlarida muqaddas hisoblangan, turkiy an'analardagi ayrim daraxtlar esa unumdorlik bilan bog‘liq bo‘lgan.

Nemis va o‘zbek tillaridagi dendronimlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, daraxtlarning nomlanishi asosan kuzatiladigan tabiiy xususiyatlar va o‘simlik dunyosining madaniy jihati bilan bog‘liq. Dendronimlarning semantik tuzilishi lingvistik tasniflash va insonning atrof-muhitni idrok etishi o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirning aksidir. Ko‘pgina daraxt nomlari barg shakli, tanasi tuzilishi yoki o‘sish shakli kabi ko‘rinadigan xususiyatlarga ishora qiluvchi leksik elementlarni o‘z ichiga oladi. Masalan, nemis tilida aralash shakllanishlar ko‘pincha, o‘simliklarning morfologik xususiyatlarini belgilaydi, o‘zbek tilida esa o‘xshash ma'nolar odatda sifat-ot kombinasiyalari orqali ifodalanadi. Bu strukturaviy farqlar ikki til o‘rtasidagi tipologik farqlarni ko‘rsatadi.

Tadqiqotda aniqlangan yana bir muhim jihat mevali dendronimlardir. Ko‘p hollarda daraxt nomi to‘g‘ridan-to‘g‘ri uning mevasi nomidan kelib chiqadi. Oziq-ovqat yoki iqtisodiy resurslarni ta'minlaydigan daraxt turlari ko‘pincha eng foydali mahsuloti bilan lingvistik jihatdan bog‘lanadi. Dendronimlarning kelib chiqishi va tarqalishi tabiiy-geografik muhit, xalqlarning ko‘chishi, savdo-madaniy aloqalar, hamda tillararo ta’sir kabi omillarga ham bevosita bog‘liq bo‘ladi.

Tilshunoslikda dendronimlar fitonimlar (o‘simlik nomlari) guruhiga kiradi va ularni o‘rganish leksikologiya, etimologiya hamda onomastika sohalari bilan bog‘liq [7; 213]. Ularning kelib chiqishi va nomlarining paydo bo‘lishi bir necha manbalarga tayanadi:

Tabiiy-tavsifiy nomlanish. Ko‘p dendronimlar o‘simlikning tashqi ko‘rinishi, rangi, hidi yoki mevasiga qarab qo‘yilgan. Masalan, ayrim tillarda “*oq terak*”, “*qizil archa*” kabi nomlar o‘simlikning morfologik belgilarini ifodalaydi. Ikkala tilda ham daraxt nomlari ko‘pincha, morfologik xususiyatlar, rang atributlari, meva xususiyatlari yoki ekologik xususiyatlar asosida shakllangani ma’lum. Aslida o‘simliklar nomsiz tug‘iladi. O‘simlikka nom berish insoniyatning uni boshqasidan ajratishga urinishidir. Ilgari, bu nomlar odamlarga qaysi o‘simliklar oziq-ovqat, dori-darmon, kiyim-kechak,

bog‘dorchilik yoki qurilish uchun ishlatilishi mumkinligini eslab qolishga yordam bergan. Dastlab, o‘simliklarga mahalliy tillarda nomlar berilgan.

Haqiqiy, tan olingan tur bo‘lish uchun o‘simlik lotin tilida tavsiflanishi kerak. Bu tavsifga ko‘ra, ilmiy sohada nomlar har doim lotin tilida berilgan. Lotin tili “o‘lik” tildir, u endi o‘zgarmaydi. Dendronimlarning asosiy qismini tashkil etuvchi daraxt va butalarni ilmiy o‘rganish shved botanik olimi Karl Linney nomi bilan bog‘liqdir. U XVII asrda o‘simliklarni nomlash tizimini ishlab chiqib, daraxt va butalarning ilmiy nomlarini aniqladi, ularni morfologik belgilariga ko‘ra oila va turkumlarga ajratdi [4]. U XVIII-XIX asrlarda faol ishlatilgan o‘simliklarning reproduktiv tizimini yaratdi. Bu borada uning terminologiya va botanikaga qo‘shgan hissasi juda kattadir. O‘sha davrgacha hayvon va o‘simlik nomlarining tasniflashda aniq ta’rif bo‘lmagan. K. Linney esa bunday katta muammoni o‘simlik va hayvonlar tavsifiga aniq terminologiyani kiritish orqali katta ishga qo‘l urdi. Uning terminologiyaga qo‘shgan eng katta hissasi shundaki, o‘simliklarning morfologik belgilariga qarab, fanga 1000 ga yaqin terminlarni kiritdi va u hozirgi kungacha ilm-fanda saqlanib qolgan va o‘rganilmoqda. Shuning uchun aksariyat dendronimlarning nomini nomlanishida K. Linneyning xizmati beqiyosdir.

Shuningdek, 1753-yilda u birinchi marta “Species Plantarum” kitobida nomlashning “binom tizimi”ni qo‘llagan. Xalqaro botanika nomenklaturasi kodeksi (ICBN) buni o‘simliklarning ilmiy nomlanishining rasmiy boshlanishi sifatida tan oladi. Xalqaro botanika nomlash kodeksi (birinchi konvensiya 1867-yilda chaqirilgan) o‘simliklarga qanday nom berish kerakligini aniqlash uchun hali ham moddalar va deklarasiyalardan foydalanadi.

K. Linneyning binomial tizimi o‘simliklarga ikkita nom beradi. Birinchisi, umumiy nom va turkum. Undan keyin ikkinchi nom, turkum ichidagi o‘simlikning tur nomi keladi. INDEX KWENENSIS (O‘simlik nomlarining xalqaro indeksi) nashr etilgan o‘simlik tavsiflari va nomlari to‘plamidir. Unda oila, turkum va turlar ro‘yxati keltirilgan bo‘lib, har doim nashr tafsilotlari, masalan, nashr, sahifa raqami, rasm muallifi, muallif va nashr etilgan yili ko‘rsatiladi. Ushbu INDEX KWENENSIS birinchi marta 1885-yilda nashr etilgan. O‘shandan beri har besh yilda bir qo‘shimcha nashr etilib, unda oldingi besh yil ichida yangi tasniflangan o‘simliklar ro‘yxati keltirilgan [8; 373].

Dendronimlar (daraxt nomlari) ko‘pincha ularning tashqi belgilariga, ayniqsa rang xususiyatlariga asoslanib shakllanadi. Rang asosidagi nomlash semantik motivatsiyaning muhim turi bo‘lib, u daraxtning po‘stlog‘i, bargi, mevasi, gullari yoki

umumiy ko‘rinishidagi rang belgilarini aks ettiradi. Quyida dendronimlarning rangga ko‘ra nomlanishining asosiy turlari ilmiy jihatdan tizimlashtirilgan holda keltiriladi.

Qora rangga ko‘ra nomlangan dendronimlar

№	**Nemis tilida**	**O‘zbek tilida**	**Tavsifi**
1	*Schwarzbirke*	*qoraqayin*	poya rangi
2	Schwarzerle	qora qandag‘och	poya rangi
3	Schwarzpappel	qora terak	poya rangi
4	Schwarztanne	oddiy qoraqarag‘ay	barg tusi
5	Schwarznuß	qora yong‘oq	Meva rangi

Qora yoki to‘q rang daraxtning po‘stlog‘i, mevasi yoki soyaviy ko‘rinishi bilan bog‘liqligi aniqlandi.

Oq rangga ko‘ra nomlangan dendronimlar

№	**Nemis tilida**	**O‘zbek tilida**	**Tavsifi**
1	Weißeiche	oq eman	poya rangi
2	Weißerle	oq qandag‘och	poya rangi
3	Weißesche	oq shumtol	poya rangi
4	Weißpappel	oq terak	barg tusi
5	Weißtanne	oqqarag‘ay	Meva rangi

Qizil rangga ko‘ra nomlangan dendronimlar

№	**Nemis tilida**	**O‘zbek tilida**	**Tavsifi**
1	Rotdorn	do‘lana	poya rangi
2	Roteiche	qizil eman	poya rangi
3	roter Maulbeerbaum	qizil tut	poya rangi
4	roter Ahorn	qizil zarang	barg tusi
5	rote Johannisbeere	qizil smorodina	Meva rangi

Faqat oq, qora va qizil bilan cheklanmaydi. Dendronimlarda yana quyidagi ranglar ham faol ishlatiladi:

grün – yashil rangiga ko‘ra: *immergrüne Eiche – yashil eman, Grüneiche – yashil eman, Grünerle – yashil qandag‘och.* ***O‘zbek tilida:*** *doim yashil shamshod.*

gelb – sariq rangiga ko‘ra: *Gelbbirke – sariq qayin, Gelbkiefer – sariq qarag‘ay.* **O‘zbek tilida:** *sariq do‘lana.*

blau – ko‘k rangiga ko‘ra: *Blaubeere – golubika (shimol botqoqliklarida o‘sadigan mevali buta va uning to‘q ko‘k mevasi), Blaufichte – o‘tkir tikanli qoraqarag‘ay.* **O‘zbek tilida:** *ko‘kterak.*

grau – kulrang rangiga ko‘ra: *Grauerle – oq qandag‘och, Grauesche – Amerika shumtoli, Graupappel – kulrang terak.* O‘zbek tilida kulrang rangi bilan nomlangan dendronimlar uchramaydi.

Bu erda har bir rangga nisbatan tematik guruhlash muayyan cheklangan mezonlar to‘plamining shakllanishiga olib keldi desak, yanglishmagan bo‘lamiz. Nomlarning xilma-xilligi bu nominasiyada motivasion xususiyatlarni tanlashni ta'minlaydi va tartibga soladi. Dendronimlarning nomlanishida ranglarning mazmun bilan bog‘liqligi, daraxt turlari, ularning nomlari o‘zbek tili bilan munosabati o‘zaro muvofiqligi, nomuvofiqligi, individual hamda dominant xususiyatlariga qiyosan nomlanganligini anglatadi.

Xulosa shuki, dendronimlarda rangga asoslangan nomlash, asosan, **oq, qora va qizil** kabi asosiy rang kategoriyalariga tayanadi. Bu ranglar tipologik jihatdan eng qadimgi va universal bo‘lib, keyinchalik sariq, yashil va boshqa rang nomlari bilan boyitiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Clauson G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford University Press, 1972. – pp. 470–478.
2. Doerfer G. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen.* Wiesbaden, 1963. – pp. 221–223.
3. Genaust H. *Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen.* – Hamburg, 1996. – pp. 18–25.
4. Karl Linney. https://ru.wikipedia.org/wiki/Karl_Linney
5. Mallory J., Adams D. *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World.* Oxford University Press, 2006. – pp. 130–134.
6. Pokorny J. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.* –Bern, 1959–1969. – pp. 140–142.
7. Reformatskiy A. A. *Vvedenie v yazikoznanie.* –Moskva: Aspekt Press, 2005. – 213-bet.
8. Stearn W. T. *Dictionary of Plant Names for Gardeners – A Handbook of the origin and meaning of the Botanical Names of some cultivated plants.* Timber Press, 2002. – pp. 373.
9. Superanskaya A. V. *Obshaya teoriya imeni sobstvennogo.* –Moskva: Nauka, 1973. – 174-bet.